

Motamed-al-Dowleh Gorji and Fars State

Hossein Masjedi*

Ahmadreza Mansouri**

Abstract

The Shiraz and Mamasani Conquest by Manoochehr Khan Motamed-al-Dowleh Gorji and his dominance over this land and the whole Fars State, from 1834 to 1836 AD is one of the most important historical events in Fars and Iran during the Qajar dynasty. In his manuscript, 'Madayih Al-Motamedieh', written in his name to describe his political life, intentionally or unintentionally, the events that happened during these two years are briefly and practically distorted. Unfortunately, in other first-hand sources, only brief and repetitive references to this period have been made. This paper aims at explaining Shiraz and Mamasani Conquest by Manoochehr Khan Motamed-al-Dowleh and his political style in Fars based on first-hand sources. Moreover, this article also discusses the importance of why the state of Fars has been so important in the eyes of the Qajar government and has always been the center of discord and policy-making.

1. Introduction

This paper is based on the memoir 'Madayih Al-Motamedieh', applying a personal historiographical method to describe the biography of a Qajar politic called *Manoochehr Khan Motamed-al-Dowleh Gorji*, written in 1843 AD. As the title shows, this memoir praises him; however, it is worth mentioning that Mirza Mohammad Ali Bahar, through his talent and subtlety in writing, has portrayed his personality and behavior.

The main question in this paper is why a memoir, written to portray *Motamed-al-Dowleh's* conquests, has only briefly mentioned Shiraz and Mamasani conquest even though this is one of his most important achievements. Surprisingly, other sources have ignored what has happened during these two years too. It seems that the conquest had been so disastrous that a memoir, which aimed at praising a governor, had to hide the facts. Other sources, however, need to be searched considering why they had refrained from mentioning these events.

The author is *Mirza Mohammad Ali Mazhab Isfahani*, called *Farhang/Bahar*. In a long 'introduction', he explains the dominance of *Motamed-al-Dowleh Gorji*. Manoochehr Khan Gorji had a noble family in Georgia, Russia. He was captured in 1803 during the Iran-Russia

---

* Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Payame Noor, Iran

** Academic Member, Department of Persian Language and Literature, Payame Noor, Iran

wars and was taken to Tehran. It seems that he was castrated by the government and was sent as a slave to the king's palace. This painful misfortune left a lifelong psychological effect on him. He used his culture and knowledge of some languages and political talent to find an important place in the palace. After Mirza Abdolvahab Nishat Isfahani died in 1829, Manoochehr Khan replaced him. During Fath-Ali Shah and Mohammad Shah, two Qajar kings, he became the governor of Fars.

2. Materials & Methods

This research is a library and contrastive analysis of first-hand sources to explain the subject of research according to the memoir 'Madayih Al-Motamedieh.' Different sources have mentioned the events very briefly. The authors of this study used the contrastive method to collect different parts like a puzzle from different sources to put forward a holistic picture of what had happened during those two years.

3. Discussion of Results & Conclusions

Motamed Al-Dowleh had authority over the affairs. According to many sources, he helped Mohammad Shah to strengthen his power over Tehran, Isfahan, and Fars. Later, Mohammad Mirza joined Motamed Al-Dowleh, the governor of Guilan to fight against other claimants. Georgians supported Mohammad Shah in all affairs. Motamed Al-Dowleh was sent to conquer Fars state in 1834. He then passed the doors of Fars and conquered the State in that year after three days. After a while, he attacked country people to get their property. It seems that most of these issues are not mentioned in the memoir, issues like the suicide of women in Fars.

As it is observed in general histories, local sources, and other reports, the government of Manoochehr Khan on Fars state and nearby states had been a government of terror and horror. The tower that he made out of living human bodies of Fars was so horrendous, which is reflected in the itineraries of travelers. The reason behind this inhuman atrocity maybe for his ruthless personality. Even based on psychological studies, it is possible to find a type of suppressed anguish and anger resulted from his castration. Furthermore, Fars state was a wealthy state because of farming and trading, therefore the central government advised governors to use force to get high taxes from states' heads, tradesmen. Then the central government played the role of a savior by dismissing the governor and confiscating the properties. This happened about Manoochehr Khan too.

It is not strange why a memoir written about *Motamed Al-Dowleh* has ignored his inhumane atrocities. Based on documents, his two-year government on Fars was a government of deception. The researchers have to collect the parts of the puzzle form different texts to conclude what had happened to urban and rural societies during the Qajar was a dark, ruthless image.

Keywords

Shiraz, Mamasani, Motamed-al-Dowleh Gorji, Farmanfarma.

References

1. Afshar, I. (Ed.) (1996). *čehel sāl Tārīx-e-Irān dar doreye-pādešāhī-ye-Nāser Al-dīnšāh (Al-Ma'āser va Al-āsār)*. Tehran: Asatir Publication [In Persian].
2. Ale Davud, S. A. (Ed.) (2002). *Nozhat Al-axbār*. Tehran: Library and Document Center of Islamic Iran Parliament [In Persian].
3. Al-Tehrani, Sh. B. (1985). *Al-zorī'a ela Tasānīf-e- Al-ši'a*. Beirut: Darolazva [In Persian].
4. Bahar, M. M. (1847). *Tazkere-ye-Madāyeh-Al-Mo'tamedīyeh*. Manuscription in Malek Library. No. 4315, Tehran. [In Persian].
5. Bamdad, M. (1978). *Šarh-e-Hāl-e- Rejāl-Irān dar Gharn-e 12, 13, 14*. Tehran: Zavvar Publication [In Persian].
6. Behboodi, M. B. (Ed.) (1975). *Nāsex Al-Tavārīx (Salātīn-e-Ghājārī-ye)*. Tehran: Eslamieh Publication [In Persian].
7. David, B. (1993). *Safar Nāme-ye Lorestān va Khūzestān*. Translated by Mohammad Hossein Aria. Tehran: Science and Culture Publication [In Persian].
8. Derohohanian, H. (2001). *Tārīx-e-Jolfā-ye- Isfahān*. Translated by Leon Minasian and Mohammad Mosavi Faridani. Isfahan: Zenderoud Publication [In Persian].
9. Ejlali, F. (2005). *Bonyān-e-Hokūmat-e-Qājār, Nezām-e-sīyāsī īlī va divānsālārī-e-Modern*. Tehran: Ney Publications [In Persian].
10. E'tezad-al-saltaneh, A. (1992). *Eksīr Al-Tavārīx*. With the effort of Jamshid Kianfar, Wisman. Tehran. [In Persian].
11. Farmanfarian, H. (Ed.) (1964). *Safarnāme-ye-Mīrzā Hoseyn-e-Farāhānī*. Tehran: University of Tehran Publications [In Persian].
12. Farmanravai Ghajar, A. (Ed.) (1968). *Safar Nāme*. Tehran: University of Tehran Publication [In Persian].
13. Fattahi, F. (Ed.) (1969). *SafarNāme-ye-čahārfaśl (be orūpā)*. (n.p.) [In Persian].
14. Flandin, E. (1946). *Safar Nāme-ye Felānden*. Translated by Hossein Nour Sadeghi, Isfahan: Naghshejahan Newspaper [In Persian]
15. Freezer, J. B. (1985). *Safarnāme-ye-Ferīzer*. Translated by Manoucher Amiri. Tehran: Tous Publications [In Persian].
16. Ghaem Magham, J. (Ed.) (1980). *Monša'āt*. Tehran: Culture Institute [In Persian].
17. Golchin Ma'ani, A. (1985). *Tārīx-e-Tazkerehā-ye-Fārsī*. Tehran: Sanaei Library Publications [In Persian].
18. Habibi Fahliani, H. (1993). *Mamasanī dar Gozargāh-e-Tārīx*. Navid. Tehran. [In Persian].
19. Hedayat, R. (1961). *Rozat-al-safā*. Tehran: Khayam Publication [In Persian].
20. Karzan, G. (1984). *Irān va qazīye-ye Irān*. Translated by Vahid Mazandarani. Tehran: Science and Culture Publications [In Persian].
21. Kavousi Iraqi, M. (2004). *Fehrest-e-Asnād-e-Mokamel-e- Ghājārī-ye*. Tehran: Document Center of Ministry of Foreign Affairs [In Persian].

22. Khadiv Jam H. (Ed.) (1985). *Haghāyegh Al-axbār*. Tehran: Ney Publication [In Persian].
23. Layard, A. H. (1989). *Safar nāme-ye Lāyārd*. Translated by Mehrab Amiri. Tehran: Vahid Publication [In Persian].
24. Masjedi, H. (2007). Seyf-Al-Duleh Mohamad Mīrzā Soltān. *Research Journal of Isfahan University*, 13(1), 67-90 [In Persian].
25. Masjedi, H. (2012). *Mogadame-ye Tazkerey-e- Madāyeh Al-mo'tamedīyeh*. Isfahan: Isfahan University publication [In Persian].
26. Mazandarani, F. (no date). *Zohūr- Al-Hagh*. (n.p.) [In Persian].
27. Moshiri, M. (Ed.) (1968). *Sodūr Al-Tavārīx*. Tehran: Vahid Publication [In Persian].
28. Nafisi, S. (1994). *Tārīx-e- Ejtemāyī va sīyāsī-ye Irān dar doreye mo'āser*. Tehran: Bonyad Publication [In Persian].
29. Nasiri, M. (1990). *Asnād va mokātebāt-e- tārīxī-ye Irān-e-Gājārīyeh*. Tehran: Keihan Publication [In Persian].
30. Navabi, A. (Ed.) (1977). *Tārīx-e- Azodī*. Tehran: Babak Publication. [In Persian].
31. Navaei, A. (1976). *Šarh-e-hāl-e-abbāsmīrzā malek ārā*. Tehran: Babak Publication [In Persian].
32. Sa'adat Nouri, H. (n.d.). *Zendegī-ye-HājMīrzā āghāsī*. Tehran: Vahid Publications [In Persian].
33. Salmasizadeh. M. (2016). *Ketābšenāsī-ye Tosīfī-ye Safarnāme-hā-ye Asr-e- Ghājār*. Tabriz: Tabriz University Publication [In Persian].
34. Shahshahani, S. (1988). *Čahār Fasl-e-āftāb*. Tehran: Tous Publications [In Persian].
35. Rastegar, M. (Ed.) (1989). *Fārs Nāme-ye-Nāserī*. Tehran: Amir Kabir Publications [In Persian]

فصل‌نامه پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله: پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و پنجم، دوره جدید، سال یازدهم
شماره چهارم (پیاپی ۴۴)، زمستان ۱۳۹۸، صص ۱-۱۶
تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۴/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱/۱۳
doi: [10.22108/JHR.2020.117995.1759](https://doi.org/10.22108/JHR.2020.117995.1759)

معمدالدوله گرجی و فارس

حسین مسجدی* - احمدرضا منصورى**

چکیده

منوچهرخان معمدالدوله گرجی پس از فتح شیراز و ممسنی، حدود دو سال بین سال‌های ۱۲۵۰ تا ۱۲۵۲ق/ ۱۸۳۴ تا ۱۸۳۶م، بر این سامان و بر تمام ایالت فارس حکومت کرد. این دوران از دوره‌های مهم تاریخی فارس و ایران در دوره قاجار است. در تذکره خطی «مدایح المعتمدیه» که به نام معمدالدوله و در شرح زندگانی سیاسی او نوشته شده است، به عمد یا به سهو، شرح وقایع این دو سال به اجمال و در عمل به گونه‌ای مخدوش روایت شده است. متأسفانه در منابع اصیل دیگر نیز، تنها اشاره‌های کوتاه و تکراری به این بازه زمانی شده است. گفتار حاضر بر مبنای منابع دست اول، تلاش می‌کند رویداد فتح شیراز و ممسنی به دست منوچهرخان معمدالدوله و شیوه سیاست‌مداری او را در فارس تشریح کند؛ همچنین در مقاله این مسئله مهم بررسی می‌شود که چرا ایالت فارس در نگاه حکومت قاجار چنین اهمیت داشت و همواره کانون اختلاف و سیاست‌بازی بود.

واژه‌های کلیدی: شیراز، ممسنی، معمدالدوله گرجی، فرمانفرما.

---

* دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام‌نور، ایران masjedi.hosein@yahoo.com

** عضو هیات علمی گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام‌نور، ایران mansuri286@yahoo.com

مقدمه

تذکره‌ها نظیر/انجمن روشن را می‌توان با آن مقایسه کرد (رک: گلچین معانی، ۱۳۶۳: ۶۷/۱ و ۱۸۵/۲).

طرح مسئله

آنچه بنیاد مقاله حاضر را تشکیل می‌دهد این پرسش‌های اساسی است: چرا در تذکره‌ای که به طور کامل به شرح اعمال و فتوحات منوچهرخان معتمدالدوله گرجی اختصاص دارد، وقایع فتح شیراز و ممسنی که از دستاوردهای مهم این خان قاجاری است، چنین به‌اجمال و گاه گسیخته روایت شده است؟ چرا نویسنده این تذکره، یعنی میرزاحمدعلی مذهب بهار، به تفصیل و با ذکر جزئیات این واقعه و حکومت دو ساله معتمدالدوله را بر ایالت فارس بررسی نکرده است.

نکته حیرت‌انگیز دیگر آن است که دیگر منابع نیز، گویی در هم‌صدایی با *مدایح‌المعتمدیه*، در باب روایت وقایع این دو سال هم‌نوایی کرده و بسیاری از حوادث آن را مسکوت نهاده‌اند. چنین پیداست که این فتح و دوره حکومت معتمدالدوله چنان پر از فجایع بوده که البته نویسنده کتاب *مدایح‌المعتمدیه* که اثر خود را در مدح حاکمی نوشته، مجبور به لاپوشانی آن بوده است؛ اما سکوت دیگر منابع را می‌باید از نگاهی دیگر بررسی کرد.

معرفی نویسنده تذکره

نویسنده تذکره *مدایح‌المعتمدیه*، میرزاحمدعلی مذهب اصفهانی متخلص به فرهنگ و بهار است. او در هنر موروثنی تذهیب دستی داشت؛ اما شاعر و تاریخ‌نگاری چیره‌دست نیز بود. او مقدمه طولانی این تذکره را به شرح حکمرانی‌های منوچهرخان معتمدالدوله گرجی اختصاص داد و آن را به اصل متن، یعنی مدیحه‌های ۱۰۶ نفر سراینده، ضمیمه کرد.

تاریخ‌نویسی، به‌ویژه در حوزه تاریخ محلی، در دوره قاجار، در مقایسه با عصر صفویه، از فضای سکوت و سکون درآمد؛ همچنین نفوذ روس‌ها از جانب شمال و انگلیسی‌ها از سوی جنوب، باعث شد تاریخ‌نویسی محلی و تاریخ و تذکره‌نویسی گسترش یابد. با وجود این، مهم‌ترین کتاب‌های تاریخی این دوره وقایع عمومی و سال‌شمارانه رجال سیاسی را شرح داده و به علت‌هایی، از تحلیل جامع وقایع گذشته‌اند. توضیح روایت این‌گونه واقعه‌نگاری‌ها، با بهره‌مندی از روایت‌های تاریخی مکمل امکان‌پذیر است.

این پژوهش بر مبنای کتاب *تذکره مدایح‌المعتمدیه* است. کتابی که به شیوه تاریخ‌نگاری شخصی، در شرح حال یکی از رجال سیاسی قاجار، یعنی منوچهرخان گرجی، به طور مبسوط در سال ۱۲۵۹ ق/۱۸۴۳ م نوشته شده است. با توجه به نام کتاب، *مدایح‌المعتمدیه*، این تذکره جزو تذکره‌های ستایش‌گرانه محسوب می‌شود.

پر واضح است این نوع تذکره‌ها آثاری است که در حضور خود ممدوح و با اشراف و نظر او نوشته می‌شد؛ بنابراین دست‌کم، گسستگی اطلاعات و تاریخ‌های غلط و از همه صریح‌تر، بررسی رفتارهای فجیع ممدوح در آن جایی نداشت؛ با این حال درخور توجه است میرزاحمدعلی بهار با مهارت در نویسندگی، اشاره‌هایی مهم که در نگاه نخست مبهم می‌نماید، به آن روی شخصیت و کردار منوچهرخان گرجی کرده است.

شایان ذکر است در دوره قاجار تذکره‌نویسی بسیار رواج یافت؛ تا حدی که از این دوره، بیش از سیصد تذکره می‌توان برشمرد. بیشتر این تذکره‌ها شرح حال‌های جمعی در یادکرد شعراست؛ اما *مدایح‌المعتمدیه* تذکره‌ای شخصی است که برخی از

پیشینه پژوهش

درباره رجال قاجار، به ویژه چهره‌های بلندمرتبه و درجه دوم آن دوران، پژوهش‌های فراوانی در دست است؛ اما شگفت این است که درباره منوچهرخان معمدالدوله هیچ پژوهش جامع و درخور اعتنایی وجود ندارد؛ همچنین در منابع عمومی نیز، با وجود تأثیر و اهمیت فراوان او که گاه رأی او بر حکم صدراعظم نیز سرآمد بود، اطلاعات گسسته و گاهی مغلوپ آمده است که تصویری مبهم و ناشناخته و دوگانه از او به دست می‌دهد. بسیاری از منابع نیز هیچ مدخل یا ذکری از او ندارند.

همین نکته است که اهمیت تنها تذکره اختصاصی درباره او را بیش از پیش معلوم می‌کند. آن هم به علت دست‌کم ارائه یک رشته اطلاعات تاحدودی مسلسل در معرفی او.

مقاله «معمدالدوله و بحران بختیاری در سده سیزدهم هجری» تنها پژوهش مستقلی است که درباره منوچهرخان گرجی نوشته شده است. منابع تاریخ قاجاریه و نیز مقاله‌ها و پژوهش‌های بررسی شده دیگر این دوره، به اشاره‌ها و ارجاع‌های مختصر بسنده کرده‌اند؛ اما درباره ایالت فارس پژوهش‌های مفصلی وجود دارد.

وضعیت استراتژیک ایالت فارس و ممسنی

ایالت بزرگ فارس و ممسنی که از ایالت‌های ثروتمند ایران قاجاری محسوب می‌شد، از دو جنبه، به ویژه از دوران صفوی، اهمیت فراوانی یافت:

الف. موقعیت سوق الجیشی نظامی؛

ب. وضعیت اقتصادی تجاری.

به طور معمول، تحکیم هر قدرتی به شناسایی مناطق اقتصادی و به تسخیر درآوردن منافع آن وابسته است. به بیان دیگر، بنیان حکومت بر سیاست اقتصادی استوار است.

می‌دانیم که در تاریخ ایران، به ویژه دوره قاجار، ارتباط میان حاکمان و شاعران امری شناخته شده بود. به گواهی این رساله، منوچهرخان نیز در نوازش شاعران دستی گشاده داشت. او حتی بعدها چنین خواست که جنگی از این مدیحه‌ها فراهم آورد و در مقدمه آن، شرح افتخارات خود را بر پیشانی تاریخ و ادب ثبت کند و قلم میرزامحمدعلی مذهب نامزد این مهم شد.

منوچهرخان گرجی

منوچهرخان گرجی (۱۲۰۰ تا ۱۲۶۳ق/۱۷۸۶ تا ۱۸۴۷م) که در گرجستان روسیه خاندانی والاتبار داشت، در سال ۱۲۱۸ق/۱۸۰۴م، هنگام جنگ‌های ایران و روس در عهد فتحعلی شاه، به اسارت به تهران آورده شد. گویا در همین دوران عمال حکومت ایران او را خصی (مقطوع النسل) کردند؛ پس در جوانی جزو خواجهگان، وارد دربار و حرمسرای شاه شد. سرنوشت دوران جوانی او و داغ مادام‌العمری که بر تن او نهادند، همانند آقامحمدخان قاجار، تأثیر روانی هولناکی بر منوچهرخان نهاد. این معنا به روشنی از عبارت‌های فسایی در فارسنامه پیداست که او خوش نداشت کسی از خواجهگی‌اش خبر گیرد (فسایی، ۱۳۶۷: ۱۰۸۴/۲).

اما این مشکلات مایه فروپاشی روحی منوچهرخان نشد و او با تکیه بر فرهنگ خویش و دانستن چند زبان و ذکاوت و سیاست‌مداری ذاتی، رفته‌رفته موفق شد در دربار پایگاهی بلند بیابد؛ تا آنجا که معتمد شاه شد. پس از مرگ میرزاعبدالوهاب معمدالدوله نشاط اصفهانی که او را نخستین وزیر امور خارجه ایران نامیده‌اند، در سال ۱۲۴۴ق/۱۸۲۸م لقب معمدالدوله را به منوچهرخان گرجی بخشیدند (فسایی، ۱۳۶۷: ۷۳۹/۱). منوچهرخان در زمان سلطنت فتحعلی شاه و محمدشاه مأمور و سپس حاکم فارس شد.

سپاهیان ایل قاجار با تسخیر فارس و سقوط حکومت زند، اتحاد ایلات جنگجوی مناطق شمالی و سرمایه‌های تجاری مناطق جنوب را محقق کردند (اجلالی، ۱۳۸۳: ۵۷).

دسترسی به آب‌های خلیج فارس و شهرهای مهم تجاری و نیز برخورداری از منابع مالی‌مالیاتی که از خود آن سامان تأمین می‌شد، خاصه از دوره صفوی، از امتیازهای ویژه ایالت فارس بود؛ هرچند نواحی و طوایف آن سامان، به‌ویژه بکش و جاوید و رستم در ممسنی، از این اوضاع ناراضی بودند و هرازچندگاهی دولت مرکزی به قشون‌کشی به این منطقه، یعنی ممسنی، مجبور می‌شد و همین علتی شد تا به تدریج، از قدرت و نفوذ ایل‌ها بکاهند.

ممسنی در شمال غربی ایالت فارس و غرب رشته کوه زاگرس قرار دارد. از شمال و شمال غربی با استان کهگیلویه و بویراحمد و از جنوب و جنوب غربی با خوزستان و بوشهر و از شرق با شیراز و از غرب با دوگنبدان هم‌مرز است. هم‌مرزی با سه استان مهم خوزستان و کهگیلویه و بویراحمد و بوشهر، ایالت فارس و ممسنی را از هر لحاظ نزد دولت مرکزی برجسته کرده بود

(دربارهٔ مختصات جغرافیایی مملکت فارس، رک: فسائی، ۱۳۶۷: ۹۰).

از دورهٔ قاجار، مملکت فارس قلمرو گسترده‌ای را شامل می‌شد که از شمال به باغمیشه، از جنوب به بحر عمان و خلیج فارس، از مشرق به قریه قطروی از توابع نیریز و از مغرب به رامهرمز محدود می‌شد (حقایق‌نگار خورموجی، ۱۳۸۰: ۶۷).

ایالت فارس از عهد زندیه، به‌لحاظ روانی اهمیتی سیاسی نیز داشت. فارس ایالت حکومتی زندیه بود و نزدیک به اصفهان و سال‌ها سرسلسلهٔ قاجار، یعنی آقامحمدخان، در شیراز اسیر بود. این ایالت به‌لحاظ

نزدیکی به کرمان و سیستان و اینکه این دو اقلیم همواره مرکز شورش علیه حکومت بودند، اهمیتی مضاعف می‌یافت. به همین علت بود که آقامحمدخان حکومت ولایت فارس را به معتمدترین خویشاوند خویش و درواقع ولیعهد خود، فتحعلی‌خان باباخان، بخشید و او نیز آنجا را به برادر تنی خود، یعنی حسین‌علی‌میرزا، داد.

دولت به این ایالت قشون‌کشی می‌کرد. این قشون‌کشی دو علت داشت: یکی برای از بین بردن موانع دریافت منابع مالی و مالیاتی؛ زیرا جنگ‌های داخلی و خارجی، به‌ویژه با روس، بسیار هزینه‌بر بود و این فشار مالی، بیشتر بر ساکنان ایالت فارس و ممسنی تحمیل می‌شد. علت دیگر این بود که فارس کانون مخالفت‌های پی‌درپی با دولت شده بود. «لشکرکشی‌های بزرگ همواره از مسیر منطقهٔ رستم انجام می‌گرفته و سپاهیان مهاجم در تنگه‌های رستم و جاوید که در بند پارس بوده مدتی درمی‌مانده‌اند و نبردهای سرنوشت‌ساز در همین منطقه صورت می‌گرفته است» (حبیبی فهلیانی، ۱۳۷۱: ۱۷۹).

ایل بکش در مرکز ممسنی قرار داشت. ایل رستم از ایلات بزرگ ممسنی بود. این ایلات در برابر قشون‌کشی‌های حکومت مرکزی سخت استقامت می‌کردند. به تدریج، تعدادی از ایل‌ها به یک‌جانشینی وادار شدند.

«اهمیت ایالت ممسنی را وقتی درمی‌یابیم که می‌بینیم فتحعلی‌شاه خود، برای سرکوبی بختیاری‌ها از تهران به اصفهان سفر می‌کند و دو وزیر را منصوب می‌کند که با هفت‌هزار سوار و پیاده دنبال والی فارس بروند تا ولی‌خان را مجازات کرده و سایر یاغیان فارس و بختیاری را سرکوب کنند؛ زیرا این ناآرامی‌ها در ایلات سبب شده بود تا مالیات به تهران فرستاده نشود» (رک: شهشانی، ۱۳۶۶: ۲۸۸).

کلاتران به حدی از سران قدرت به تنگ آمده بودند که بعضی از مسائل را تاب نمی‌آوردند و به هر دلیلی، واکنش نشان می‌دادند.

دربار قاجار از راه همین ایالت، روابط سیاسی و تجاری خود را با دولت انگلیسی حفظ می‌کرد. فرمانفرما کارگزاران انگلیسی را با احترام، از مملکت فارس و بیشتر از راه بوشهر، به مرکز دولت ایران می‌رساند (رک: فسایی، ۱۳۶۷: ۷۰۶ تا ۶۹۸/۱). در مجموع، دو دولت بیگانه، یعنی روس در شمال و انگلیس هند در جنوب، بر عملکرد این منطقه تأثیر می‌گذاشتند.

منوچهرخان پس از کاسته شدن اهمیت استراتژیک ایالت فارس، با شَم قوی سیاسی خود، حکومت ایالت‌های هم‌جوار همچون خوزستان را به چنگ آورد. چنانکه در فارس‌نامه ناصری آمده است: در سال ۱۲۵۸ق/۱۸۴۲م، بلوک رامهرمز و بلوک فلاحی از بندر هندیان تا محمره (خرمشهر) از مملکت فارس جدا شد و ضمیمه نواحی عربستان (خوزستان) و شوشتر شد و زیر سلطه حکومت منوچهرخان معمدالدوله درآمد (فسایی، ۱۳۶۷: ۷۸۱/۱).

اقتدار معمدالدوله در استقرار ولیعهد

در سال ۱۲۵۰ق/۱۸۳۴م، با فوت فتحعلی‌شاه، آتش زیر خاکستر مدعیان سلطنت و شاهزادگان گوناگون، شعله کشید و عموم آنها از اطراف سر برآوردند؛ حتی برخی به خیال تخت و تاج تهران افتادند؛ اما با تدابیر قائم‌مقام و به کمک استقراض بیست‌هزار تومان از روس‌ها و به‌ویژه یاری کنت سیمونویچ (Count Semyonovich)،^۱ سفیر روس، و سرجان کمبل (Sir John Campbell)، سفیر بریتانیا (دروهانیان، ۱۳۷۹: ۳۳۳)، محمدمیرزا ولیعهد پس از جلوس بر تخت در تبریز، به سرعت به قصد تهران، رهسپار آنجا شد.

قدرت جنگی ایل قاجار، به‌همراه توان مالی کلاتر متنفذ شیراز، اساس سلطنت قاجار را بنیان نهاد (رک: اجلالی، ۱۳۸۳: ۵۴). بنابراین هم دولت مرکزی و هم ایل‌های قدرتمند که در برابر باج‌خواهی می‌ایستادند، به کلاتران منطقه فشار می‌آوردند. ایالتی‌ها با مرکز قدرت روابط چندان حسنه‌ای نداشتند و به دنبال آن، دولت به علت اهمیت این منطقه و نیاز وافر که به سرمایه آنجا داشت، با آنها قاطعانه برخورد می‌کرد؛ پس در بیشتر مواقع، نتیجه با خون و کشتار رقم می‌خورد. بنابر ضرورت فرماندهی و سیاست‌گذاری، این گسیل‌ها را به کسانی می‌سپردند که با هیچ احدی، چه شاهزاده و چه ایلاتی، هیچ‌گونه مسامحه و مدارایی نکنند. در گفتار پیش رو خواهیم دید منوچهرخان معمدالدوله، سیاس‌ترین و سنگدل‌ترین این اشخاص بوده است.

معمدالدوله بیشترین کشمکش را با طایفه بکش و کلاتر آن، یعنی ولی‌خان، داشت. ولی‌خان سالیان دراز از کاروان‌های بندر بوشهر و بهبهان و شوشتر راهزنی می‌کرد. شکنجه و کشتار قبیله ولی‌خان و اهالی شول یکی از رویدادهای فجیعی است که در تاریخ فارس به نام معمدالدوله ثبت شده است (رک: فسایی، ۱۳۶۷: ۷۷۱ تا ۷۶۹/۱ و ۱۵۶۲/۲). در گفتارهای پیش رو این رویداد را بررسی خواهیم کرد.

در باب این رویداد در فارس‌نامه آمده است که در سال ۱۲۴۷ق/۱۸۳۱م «نواب فرمانفرما حکومت شولستان (منطقه رستم) و ممسنی را به ولد ارجمند خود نصرالله‌میرزا عنایت فرمود و بعد از ورود به صحرای نورآباد شولستان، ولی‌خان ممسنی، کلاتر طایفه بکش، سر از اطاعت شاهزاده کشید و چون یوسف‌خان گرجی وزیر نواب نصرالله‌میرزا در مجلس سخنی زشت به ولی‌خان گفت، ولی‌خان بی‌تأمل او را بکشت» (فسایی، ۱۳۶۷: ۲۸۰). حتی برخی از

گرفتند و پس از جنگی مختصر، حسینعلی میرزا حاکم فارس و برادرش دستگیر شدند (اجلالی، ۱۳۸۳: ۳۱ و ۳۲). نقش منوچهرخان گرجی در این قضیه چشمگیر است. این نکته به خوبی نشان می‌دهد معتمدالدوله در حمایت همه‌جانبه از دولت مرکزی، با شاهزادگان نیز به هیچ وجه مدارا نمی‌کرده است؛ چه رسد به ایل و ایلچی و مجاوران آن.

همراه شدن معتمدالدوله با محمدشاه را حتی مخالفان او مانند رضاقلی میرزا، فرزند فرمانفرما، مهم‌ترین و قوی‌ترین عامل ظهور و تثبیت حکومت محمدشاه دانسته در صدر کارهای قائم‌مقام و تدبیرهای او قلمداد کرده‌اند؛ چون محمدشاه به واسطه تعلیمات صوفیانه حاج میرزا آقاسی برای کسب پادشاهی انگیزه چندانی نداشت (رضاقلی میرزا، ۱۳۴۶: ۳۰ تا ۳۵؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴: ۱۵۵ تا ۱۵۷ و ۱۵۸).

در این میان، منابعی نیز وجود دارد که از این نقش پررنگ، یعنی همراهی معتمدالدوله با محمدشاه و تثبیت حکومت او، یادی نکرده‌اند. جای تعجب است که بارون فیودورکوف (Baron Fyodorov)، سیاح روس، در سفرنامه خود که بین سال‌های ۱۸۳۴ و ۱۸۳۵/م ۱۲۵۰ و ۱۲۵۱ ق نوشت، از منوچهرخان و نقش اساسی او در به تخت نشستن محمدشاه صحبتی نکرده است؛ با وجود آنکه این سفرنامه برای ذکر جزئیات ملموس، در چگونگی به تخت رسیدن محمدشاه، یکی از منابع دقیق است و همچنین، نویسنده بسیاری از دقیق چگونگی تغییر پادشاهی را ثبت کرده است.

در زمان ادعای سلطنت حسین‌علی میرزا فرمانفرما، حاکم فارس، که از حمایت انگلیس نیز برخوردار بود، دستگاه دولتی آذربایجان و روسیه تزاری به طور رسمی از سلطنت محمدمیرزا جانب‌داری می‌کردند. محمدمیرزا به قصد تصرف تهران حرکت کرد و سپاهیان محمدشاه

گذشته از این دو عامل، شاید همراهی و همدلی منوچهرخان یکی از رمزهای عمده توفیق شاه تازه‌کار و جوان برای دستیابی به سلطنت بود. او در پاسخ به نامه قائم‌مقام، به سرعت با دوهزار سوار و چند فوج تفنگچی گیلانی و «مبلغی خطیر نقد»^۲ برای جانب‌داری کردن از ولیعهد حرکت کرد و در صاین قلعه، یک منزلی سلطانیه زنجان،^۳ به اردوی ولیعهد پیوست و از آنجا ولیعهد را تا تهران همراهی کرد. به قول بهار در تذکره مدایح، او «کسی بود که مسابقت در معاضدت این دولت جاوید مدت جست»^۴ (بهار، ۱۲۶۳ق: ۲۳).

در سال ۱۲۵۰ق/۱۸۳۴م، محمدشاه در دفع نواب فرمانفرما و نواب شجاع‌السلطنه و تسخیر مملکت فارس، به برادر کهنتر خود، یعنی نواب فیروزمیرزا، برای حکومت مملکت فارس اختیار داد و منوچهرخان گرجی معتمدالدوله را فرا خواند و تسخیر آن مملکت را در عهده او گذاشت (فسایی، ۱۳۶۷: ۱/۷۶۳).

شاهزادگان مخالف پادشاهی محمدمیرزا با همراهنشان، نخست از ایالت فارس برخاستند و اوباش و کسبه شیراز که از خبر پادشاهی محمدمیرزا و حمله به ایالت فارس وحشت کردند، در شهر و بازار فریاد می‌زدند که: ما جز حسین‌علی شاه خود شاه دیگری را نخواهیم (رک: فسایی، ۱۳۶۷: ۱/۷۶۲ تا ۷۶۸). نخستین حضور مؤثر معتمدالدوله از همین جا آغاز شد و او «نواب فرمانفرما را چنان بیاسود که در امید مصالحه و موافقت بیارامید». او از بین مدعیان بسیار قدیر مانند فرمانفرما، شجاع‌السلطنه، علی‌شاه ظل‌السلطان و نظایر آنان، قاطعانه محمدمیرزا را انتخاب کرد و روزگار نیز ثابت کرد اشتباه نکرده است.

در سال ۱۲۵۰ق/۱۸۳۴م به دنبال فتح تهران، شاهزادگان و حکام نواحی مختلف ایران، به جز اصفهان و فارس، به فرمانبرداری از محمدشاه اقدام کردند. سپاهیان گرجی تبار راه فارس را در پیش

شجاع السلطنه در ارک شیراز متحصن شدند. امیرزاده فیروزمیرزا و معمدالدوله در صحرای مرو دشت به لنزی صاحب و همراهان رسیدند و به اتفاق وارد شیراز شدند؛ سپس فرمانفرما و شجاع السلطنه را به منصورخان فراهانی سپردند و روانه دارالخلافه کردند. حکومت فارس به امیرزاده فیروزمیرزا داده شد و خان بزرگوار، معمدالدوله، و کارگزار آمد و چون کیاستی با سیاست جمع داشت، در اندک زمانی کار مملکت را به نظام رسانید (حقایق نگار خورموجی، ۱۳۶۳: ۲۴).

در این سفر، منوچهرخان در اصل در سیمت پیشکار نصرت‌الدوله فیروزمیرزا، پسر شانزدهم عباس میرزا^۹ (بامداد، ۱۳۵۷: ۲۳۹/۶)، فرستاده شد؛ اما در واقع، مدیریت سفر در دست او بود. اقدام معمدالدوله در بین راه فارس، در قم، یکی از معدود مسائلی است که در این تذکره نمی‌یابیم. او در حین عبور از قم الله‌وردی میرزا، پسر هفدهم فتحعلی‌شاه قاجار را دستگیر کرد و با نگهبانان به تهران فرستاد. الله‌وردی میرزا از ناراضیان محمدشاه بود و علی‌خان ظل‌السلطان او را مأمور قم کرده بود (بامداد، ۱۳۵۷: ۴۶/۶).

منوچهرخان پس از آن به سرعت به طرف اصفهان رفت؛ اما به جای ورود به اصفهان،^{۱۰} از راه اردستان به حدود قمشه (شهرضای فعلی) رسید. حسین‌علی میرزا نیز برای مقابله با آنها برادر خود، شجاع السلطنه را با ده هزار سوار و پنج هزار تفنگچی و چند عراده توپ به طرف اصفهان فرستاد. او در موسی‌آباد، از توابع قمشه، به لنزی و سربازانش برخورد کرد و با آنها درگیر شد؛ اما سخت شکست خورد و برگشت (بهار، ۱۳۶۳: ۲۴). این در حالی بود که تعداد سپاهیان معمدالدوله بیش از دوهزار نفر نبود و البته هجده عراده توپ همراه داشتند.

معمدالدوله بلافاصله پس از این پیروزی، به حرکت به سوی فارس ادامه داد و در راه، کیاست خود

با پیوستن منوچهرخان گرجی، حاکم گیلان، بسیار قدرتمند شدند (رک: اجلالی، ۱۳۸۳: ۳۲۳۰).

نکته درخور توجه اینجاست که گرجی‌ها از محمدشاه حمایت کردند و عمده این سپاه را گرجیان تشکیل می‌دادند. این مسئله فرضیه ارتباط پنهانی معمدالدوله با روس‌ها را تقویت می‌کند. در حقایق‌الخبار ناصری درباره مصالحه معمدالدوله با روس‌ها در سال ۱۲۴۳ق/۱۸۲۸م، سخن به میان آمده است (حقایق‌نگار خورموجی، ۱۳۶۳: ۱۹).

معمدالدوله در راه فارس

محمدشاه جوان به محض ورود به تهران و جلوس بر تخت، سخت‌تر از پیش با مشکلات مدعیان روبه‌رو شد؛ برای مثال، حسین‌علی میرزا فرمانفرما در فارس سر مخالفت برداشت و سکه زد و داعیه پادشاهی کرد. از همین رو، شاه نوآمده در نوزدهم شعبان ۱۲۵۰ق/۱۸۳۴م^{۱۱} معمدالدوله را مأمور تسخیر فارس و سرکوبی شورش کرد و میرزا ابوالقاسم ذوالریاستین همدانی و محمدطاهرخان قزوینی^{۱۲} را همراه او فرستاد. منوچهرخان نیز لنزی (Sir Henry Lindsay Bethone)^{۱۳} انگلیسی، افسر توپخانه، را با سی عراده توپ و چند فوج سرباز برداشت و او را به «قراولی و چرخ‌چی‌گری» منصوب کرد^{۱۴} (بهار، ۱۳۶۳: ۲۴؛ سپهر، ۱۳۵۳: ۲۲۱/۲؛ هدایت، ۱۳۳۹: ۱۵۶/۱۰ تا ۱۵۸) و خودش نیز از راه جرقویه و قمشه حرکت کرد. همین همراهی لنزی انگلیسی، باوجود حمایت انگلیس از پادشاهی حسین‌علی میرزا، از شم قوی سیاسی منوچهرخان نشان دارد و اینکه احساس می‌کرده است باید نیروی انگلیسی‌ها را زیر نظر داشته باشد.

در رویارویی دو سپاه، لشکر حکمران فارس، یعنی شاهزاده حسین‌علی میرزا، شکست خورد و آنها با حواسی پریشان به سوی شیراز شتافتند. فرمانفرما و

را بیش از پیش نشان داد؛ به این ترتیب که به قول رضاقلی خان هدایت: «به پیام‌های نرمانرم، دل شاهزادگان [فارس] را با خود گرم ساخته» و به تدریج کاری کرد که «اعظام فارسین، زبان با شاهزاده فرمانفرما و دل با مأموران دولت پادشاه (معمدالدوله) دادند؛ حتی شجاع‌السلطنه که خصم درجه اول حکومت جدید شده بود، با سیاست و نیرنگ معتمدالدوله، فریب خورد»؛ چون روزی به رضاقلی خان هدایت گفت: «معمدالدوله با ماست» و هدایت می‌گوید: «معلوم افتاد سغبه پیغام‌های معتمدالدوله منوچهرخان گردیده... و از خدیعت و مکیدت اعدا غافل شده!» (هدایت، ۱۳۳۹: ۱۵۸/۱۰).

البته پیغام‌های پی‌درپی امین‌الدوله از اصفهان نیز برای سست کردن شجاع‌السلطنه مؤثر بود. رضاقلی میرزا که خود جانب شجاع‌السلطنه و شاهد این مراسمات بود، گزارش دقیق و مرحله‌به‌مرحله این بخش را تا فارس در سفرنامه خود آورده است (رک: رضاقلی میرزا، ۱۳۴۶: ۷۹ تا ۷۶).

در محاسبه مخالفان

نامه‌های معتمدالدوله به طور دقیق بازنمودی از شخصیت و شم سیاسی اوست. نامه‌هایی تند و تیز و صریح و در عین حال مبهم و چندپهلوی؛ اما باسیاست. برای نشان دادن سبک کلامی و مکاتباتی منوچهرخان، اصل نامه را که رستم‌خان یوزباشی برای دو برادر، به‌ویژه فرمانفرما برد، در زیر می‌آوریم:

«بعد از وفات خاقان خلد آشیان، این‌گونه غایله و مخاصمت نباید در میان شاهزادگان و بلاد ایران اتفاق افتد. همانا این‌گونه امورات، از نمک به حرامی و شیطنت پاره [ای] از مفتنین بوده است و سرکار محمدشاهی، راضی بر این واقعات و اتفاقات نیست. من که سال‌ها نمک‌پروده این دودمان می‌باشم و از جمله خانه‌زادانم،

مأمورم که جانب محمدشاه با شما قرار و مدار داده، اگر امورات فیما بین بر طبق طرفین بگذرد که بسیار خوب، والا امری است علیحده، ولینجی صاحب، با لشکر ابواب جمعی مأمور به جنگ و نزاع خواهد بود. مرا در این خصوص رجوعی نیست و انشالله بعد از شرفیابی خدمت شما، امور را به طریق خاطر خواهیم گذرانید که شما راضی باشید» (رضاقلی میرزا، ۱۳۴۶: ۱۱۴ و ۱۱۵).

رستم‌خان پس از ابلاغ پیام، اطرافیان فرمانفرما و شجاع‌السلطنه، یعنی حسین علی میرزا و حسن علی میرزا، و حتی معتمدان و اهالی شیراز را تحریک کرد و شاهزاده رضاقلی میرزا که از مخالفان محمدشاه و معتمدالدوله بود، با او به شدت درگیر شد؛ اما سودی نبخشید (رضاقلی میرزا، ۱۳۴۶: ۱۱۷). حتی به دو شاهزاده، یعنی فرمانفرما و شجاع‌السلطنه، پیشنهاد فرار دادند؛ اما آن دو، در برابر هجوم بی‌امان معتمدالدوله، اغوا و شیرگیر شده بودند (رضاقلی میرزا، ۱۳۴۶: ۱۱۸ و ۱۱۹).

حالتی که از وحشت معتمدالدوله به مخالفان حکومت محمدشاه دست داده بود، از فحوای کلام یکی از آنها، یعنی رضاقلی میرزا، به وضوح درمی‌یابیم: «سرکار اقدس مرا احضار کرده، فرمودند که شجاع، راضی به رفتن ما نمی‌شود چه باید کرد؟ این جانب که معاینه، گرفتاری خود را می‌دیدم و از جانب خداوند عالم، همه آلام و شدت را و جراحات و خفت و ذلت، در آن شب بر من محسوس شده بود، رعبی عظیم در خاطرم به هم رسیده بود. از آن فرمایش بی‌اختیار گشته، گریبان خود را چاک زده، [به فرمانفرما] عرض کردم، نمی‌فهمد. عاقبت خون تو و ما را خواهد ریخت و گردن ما را به زنجیر ذلت گرفتار خواهد نمود. از وفور اصرار و ابرام من، سرکار اقدس، حیران گشتند با آقاباب‌خان و میرزا حسن ناظر، مشورت کردند. ایشان نیز دست‌وپای خود را گم کرده، نمی‌دانستند چه گویند و

چه حرکت کنند» (رضاقلی میرزا، ۱۳۴۶: ۱۱۹ و ۱۲۰). حتی پیش‌لرزه‌های آن داهیه عظیم، زنان و فرزندان درگاه حسین‌علی میرزا و حسنعلی میرزا را فراگرفته بود: «در آن شب، غوغا و قیامتی در خانه‌های ما به هم رسیده بود که پایانی بر آن متصور نبود. جمیع مادران و همشیرگان و متعلقانی که در مدت عمر، سوای دولت و عزت ندیده بودند، در آن وقت، غفلتاً چنان مصیبتی را ملاحظه کرده، آن جمعیت را به آن حیثیت، پریشان و بی‌سامان می‌دیدند، گریه و بی‌قراری و سوگواری ایشان را از کار کرده، آرام و قرار آن بیچارگان ضعیف‌النفس، زایل گردیده بود. حالتی از ایشان ملاحظه می‌گردید که دل سنگ خاره، بر بیچارگی و ناله آنها کباب می‌شد و ما نیز به علت جراحات و خستگی‌های آشکار و شکستگی و آزاری که متصل به هم، روی می‌داد و صدماتی که متعاقب یکدیگر رسیده بود، هر وقت که تصور سواری و دربه‌داری را می‌کردیم، قبض روح شده، هر دقیقه مرگ را و هلاک خود را از حضرت باری می‌خواستیم» (رضاقلی میرزا، ۱۳۴۶: ۱۲۱).

استقرار در فارس

بالاخره در روز ۲۸ ذی‌قعدة ۱۲۵۰/۱۸۳۴م لشکر معتمدالدوله، با وجود برف و سرما، از تنگه الله‌اکبر گذشت و از این گذرگاه وارد شیراز شد. شاهزادگان فارس چون شکست خود را حتمی می‌دیدند، به اجبار در ارک و نارنج‌قلعه متحصن شدند. در روز سوم، منوچهرخان به ارک آمد و در دیوان‌خانه فرمانفرما مستقر شد. شجاع‌السلطنه و برادرش قصد جان او را کردند^{۱۱} (بهار، ۱۲۶۳ق: ۲۶)؛ ولی به علت پیش‌دستی او بی‌توفیق ماندند و منوچهرخان آنها را همراه نگهبان به تهران فرستاد و بقیه اطرافیان نیز متفرق و متواری شدند. با وجود این، همچنان توطئه‌های ایلات و عشایر فارس باقی بود. پس ایلخان قشقایی و

میرزا محمد فسایی را نیز دستگیر کرد و روانه پایتخت کرد؛ سپس ولی‌خان ممسنی^{۱۲} و ده‌هزار سوار او را نیز که در قلاع گل و گلاب و قلعه سفید مأمّن ساخته بودند و به حکومت مرکزی اعتنایی نداشتند، احضار کرد. ولی‌خان پسرش محمدباقرخان و خانواده و اهل و اعوان و رجال را در قلعه گل و گلاب و کوچ جای داد و اموالش را در قلعه سفید جای‌گیر کرد؛ سپس خود به حضور معتمدالدوله شتافت. برخی برای رفع شَرش، نظر به کشتن او دادند؛ اما او پس از پی‌بردن به این رأی، شبانه گریخت (بهار، ۱۲۶۳ق: ۲۶).

البته بهار علت فرار ولی‌خان را نمی‌نویسد و این در زمره مجهولات تذکره است؛ اما علت آن را در روضه‌الصفا به وضوح می‌بینیم (هدایت، ۱۳۳۹: ۱۰/۱۷۹ تا ۱۷۶) و نکته‌ای که از آن فهمیده می‌شود، این است که حس طمع و ولع فوق‌العاده معتمدالدوله به جواهرات که یکی از علاقه‌های او بود، برانگیخته شد. بهار درباره این جنبه از شخصیت او تنها می‌گوید: «در امتیاز قطعات جواهر و استنباط اقمشه نفیس، به قسمی ماهر و قادر است که اگر در شب تار، در خدمت ایشان جمیع جواهر، مخلوط و ممزوج آید، در یک ساعت به سرانگشت خیرت، چنان از هم ممتاز سازد که جواهرشناسان کهن در روز روشن نتوانند» (بهار، ۱۲۶۳ق: ۶۶).

در روایتی دیگر نیز، یکی از جلوه‌های جواهرجویی و گوهردوستی او آشکار است. هدایت می‌نویسد: منوچهرخان از ولی‌خان «مطالبه جواهر تابان و لالی رخشان کرد». این غنایم، محصول غارت‌هایی بود که مدت‌ها، ولی‌خان و مردانش در بین راه، از شاهزادگان فراری به چنگ آورده بودند. دو بد (Baron C.A De Bode) علت این مطالبه را مالیات می‌داند، نه جواهردوستی معتمدالدوله (دو بد، ۱۳۷۱: ۱۷۴). به هر حال ولی‌خان، متحیر فرو ماند و

از آمدن خود ندامت یافت و چاره ندید، جز آنکه به حيله‌ای متوسل شود؛ پس خود را به تجاهل زد و اظهار کرد چون خود از «الوار صحراگرد» است، از جواهر سر در نمی‌آورد؛ اما «سنگ‌های سرخ و سبز و زرد» بسیار دارد و در کوهسار و تپه‌های اطراف پنهان کرده است (دو بد، ۱۳۷۱: ۱۷۴ و ۱۷۵).

در گیرودار با ایلات و عشایر

منوچهرخان به خیال به چنگ آوردن این جواهرات، ابتدا از میرزا ابوالقاسم همدانی خواست با او برود. میرزا با رضاقلی خان هدایت مشورت کرد و هدایت رأی او را زد. پس معتمدالدوله محمدخان قزوینی را به‌اصرار، با افراد و سلاح‌های فراوان فرستاد. طمع جواهر، چشم آنها را بر کید ولی‌خان بسته بود. به همین علت در کوهستان‌های ناشناخته شولستان (مسنی) و کهگیلویه، در حوالی قلعه سفید، شبانه غافل‌گیر شدند و در جنگی سخت، لرها آنها را به محاصره درآوردند و حدود هزار نفر از آنها را کشتند. بازماندگان نیز به‌سختی از میان حصر گریختند و با از دست دادن سلاح‌ها و افراد فراوان، بدون فرمانده، نزد معتمدالدوله بازگشتند.

بهار برای این کشتار عظیم، هیچ علت موجهی ذکر نمی‌کند و آن را مسکوت می‌گذارد؛ اما سفرنامه بارون دو بد تنها منبعی است که در این باره، در آن وجهی می‌یابیم. این سیاح و شاید جاسوس روس، برخلاف لایارد، با معتمد موافق است؛ اما واقعیت را بی‌پرده بیان می‌کند: «در اثنای این اردوکشی و در ضیافت شبانه‌ای سر محمدتقی‌خان [قزوینی]، از بادیه گرم می‌شود، عنان اختیار از کف می‌دهد و نسبت به دختر ولی‌خان و زوجه تیمور میرزا، با لحنی گستاخ، بی‌حرمتی می‌کند. این موضوع چنان باقرخان، برادر دختر، را به خشم می‌آورد که به پا می‌خیزد و از

ایلیاتی‌ها می‌خواهد که انتقام شرافت خاندان خود را باز ستانند. بی‌درنگ فرمانش را می‌پذیرند و بیشتر همراهان محمدتقی‌خان را از دم شمشیر می‌گذارند» (دو بد، ۱۳۷۱: ۱۷۴ و ۱۷۵). معتمدالدوله که متضرر و بی‌غنیمت مانده بود، خود به تنهایی باقی‌مانده سپاه را برداشت و خشمگین به آنها یورش برد. خشم و کینه‌توزی او باعث شد که در راه، متجاوزانه تمام دارایی ایلات و عشایر را غارت کند. معتمدالدوله چنان وحشتی بر طوایف لر انداخت که به روایت هدایت، وقتی به قلعه رفیع و صعب‌العبور گل و گلاب رسیدند «زنان الوار که در آن حصار بودند، از راه غیرت، مردانه گیسوان بافته خود را به گیسوی یکدیگر بر بستند و بالاتفاق از فراز قلعه گلاب، خود را به زیر انداختند و بالمره، بمردند و داغی بر دل‌های خام طمعان اردو [ی منوچهری] نهادند» (هدایت، ۱۳۳۹: ۱۰/۱۷۹).

روایت این واقعه را در رساله فسایی نیز می‌بینیم. آنجا که می‌گوید با آمدن بزرگان فارس به شیراز، ولی‌خان نیز در سال ۱۲۵۱ ق/۱۸۳۵ م روانه شیراز شد و در آنجا چند روز با معتمدالدوله هم‌نشین شد. معتمدالدوله فردی طمع‌کار بود و از آنجا که اطلاعاتی به دست آورده بود، از جواهرات و اموالی که ولی‌خان به‌واسطه غارت و مالیات در قلعه سفید پنهان کرده بود، تقاضای آن جواهرات را کرد. ولی‌خان گفت: من جواهر نمی‌شناسم؛ اما پنهان کرده‌ام. مرد امینی را بفرستید تا نثار کنم و قلعه سفید را به تصرف دهم و آسوده شوم که عاقبت به شکنجه و کشتار ختم شد (رک: فسایی، ۱۳۶۷: ۲۹۱ و ۲۹۲).

از روایت تا واقعیت ماجرا

اما این فاجعه در روایت جانب‌دارانه بهار در تذکره دیده نمی‌شود. او از آغاز تا انجام این وحشیگری، آن را سربسته و چنین ترسیم می‌کند:

می‌نویسد: «در خارج دروازه باغ‌شاه، برجی مشید بنا کردند که رئوس و اجسام الوار، از شیب تا فراز، به منزله سنگ و خشت آن بنا بود» (هدایت، ۱۳۳۶: ۱۷۹/۱۰). حتی برخی سیاحان فرنگی نیز به این فاجعه اشاره کرده‌اند که «منوچهرخان که از حکام خون‌خوار ایران بوده، در این سال، سیصد نفر را در نزدیکی شیراز گچ گرفت»^{۱۵} (کرزن، ۱۳۶۲: ۳۸۸/۲). سپهر نیز می‌نویسد: «بسیار کس از مردم او (ولی‌خان) را که اصول شرارت بودند، نابینا ساخت و از دزدان و صعالیک قبیله او و دیگر قبایل، چندان سر برید و از سرهای ایشان، مناره برآورد» (سپهر، ۱۳۵۳: ۲۵۳/۲).

اما حاج میرزا حسن خان فسایی از این حادثه روایت دقیق‌تری دارد. او می‌نویسد: «در خارج دروازه باغ‌شاه، برجی ساختند و معادل هفتاد و هشتاد نفر از قبیله ولی‌خان و اهالی شول جوزک گام فیروز را... زنده در آن برج گذاشته، سرهای آنها را از سوراخ برج بیرون کرده، مردمان شهری، آب و نان به آنها می‌دادند و تا چند روز زنده بماندند» (سپهر، ۱۳۵۳: ۲۵۳/۲).

دهشت این کیفر آن‌چنان بود که تا چند سال در ذهن‌ها مانده بود و دهان‌به‌دهان می‌گشت. لایارد، چند سال پس از این ماجرا، می‌نویسد: «برجی هنوز در نزدیکی شیراز وجود دارد از اجساد زنده سیصد نفر عشایر ممسنی... که به امر او، آنان را در ردیف‌های ده نفری، روی ساختمان آن برج، دراز می‌کشاندند و در حالی که سرهای آن بزهکاران بدبخت، به حالت آزاد رها شده بود، روی آنها را ملاط می‌کشیدند؛ به طوری که شنیدم بعضی از این افراد، تا چند روز زنده مانده بودند و به وسیله دوستانشان غذا به آنها خورانده می‌شد»^{۱۶} (لایارد، ۱۳۶۷: ۵۶).

از فارس تا به کرمانشاهان

به این ترتیب در اینجا، ایالت فارس، نیز آرامشی

منوچهرخان نیز محمدطاهرخان قزوینی را با فوجی به تعقیب فرستاد. ولی‌خان در قلعه گل و گلاب، متحصن شد. سربازان معمدالدوله او را محاصره کردند و از آب و آذوقه، محروم‌ش کردند. ولی‌خان در دل شبی، به محمدطاهرخان شبیخون زد و صبح، طاهرخان شکست‌خورده نزد منوچهرخان برگشت. او نیز شکرالله‌خان را به مقابله ولی‌خان فرستاد. چون نتیجه‌ای حاصل نشد، روز شنبه هفتم ربیع‌الاول ۱۲۵۰ق/۱۸۳۴م، خود از شیراز برای سرکوبی ولی‌خان حرکت کرد (بهار، ۱۲۶۳ق: ۲۷).

می‌بینیم که بهار در این کلی‌گویی از ماجرای دلخراش هراس و خودکشی زنان عشایر چیزی نمی‌گوید؛ اما در منابع دیگر از این ماجرا یاد شده است.^{۱۳}

بهار تنها فرجام ولی‌خان را این‌گونه توصیف می‌کند که از قلعه بیرون آمده بود و در اطراف، تاخت‌وتاز می‌کرد؛ ولی معمدالدوله قلعه را محاصره کرد و ابتدا به صحبت و تهدید و سپس با توپ و تفنگ، آنها را تسلیم کرد و قلعه را «که در هیچ عهد و اوان و تاریخ و زمان، مسخر احدی از سلاطین جهان نگردیده بود» گشود. ولی‌خان به ماهورها و بیابان گریخت. معمدالدوله، اسماعیل‌خان قراچورلو را برای به بند کردنش فرستاد. اسماعیل‌خان او را در رامهرمز اسیر کرد (همچنین رک: سپهر، ۱۳۵۳: ۳۵۲ تا ۳۵۱) و پس از چندی شکنجه و در اسارت نگه‌داشتن، او را به همراه نگهبانان به تهران فرستاد^{۱۴} (بهار، ۱۲۶۳ق: ۲۸).

تعدادی از یاران اسیر او را نیز در بیرون شیراز «از حَجَرِ قلوب و رُخام وجودشان، قلعه‌ای بنا نهاد» تا عبرت عابران و ساکنان شود (بهار، ۱۲۶۳ق: ۲۸).

گزارشی که بهار به‌اجمال از کیفر اسرای گُر در قالب جمله‌خیر آورده است، در برخی از منابع به شکلی فجیع و واضح است که میزان قساوت قلب منوچهرخان معمدالدوله را نشان می‌دهد. هدایت

سریع و وحشت‌بار سایه افکند؛ آن چنان که حدود دو سال پس از این واقعه که معتمدالدوله در آنجا حاکم بود و در کنار فیروزمیرزا، به اداره و تمشیت امور مشغول بود، هیچ فتنه مهمی سر بر نیاورد؛ همچنین او شکوه ویژه‌ای برای خود ایجاد کرد که شاعران آن دیار، همچون وصال و قآنی، ستایشش کردند و چامه‌ها برای او سرودند.

حتی شیخ کعب، حاکم محمّره (خرمشهر کنونی)، نیز که پیش از این از ارسال آذوقه قشون شانه خالی کرده بود، از هراس، علاوه بر خواروبار لشکر معتمد، چندین هزار تومان نیز به والی فارس پرداخت (دو بد، ۱۳۷۱: ۳۲۰).

در تذکره مدایح المعتمدیه درباره این دو سال، مطلبی بیشتر از یکی دو سطر نمی‌یابیم و بهار از آن به سرعت می‌گذرد و مرحله دیگر، یعنی حکومت کرمانشاهان را توصیف می‌کند؛ اما پیداست که این پرش غیرعادی است و باید از منابع دیگر یافت که چه روی داده است. این منابع نشان می‌دهند در این مدت، معتمدالدوله در شیراز «همه همتش از کثرت طمع، به جمع مال و افزودن منال» (هدایت، ۱۳۳۹: ۱۸۶/۱۰) مصروف بود؛ از این رو حرص و آز او حتی باعث شد با بسیاری، همچون ایلخانی و کلانتر فارس، رفتاری بسزا نداشته باشد. از سوی دیگر، در همین مدت، در تهران نیز مدبری همچون قائم مقام را به پنجه اجل سپردند و حاج میرزا آقاسی جای او را گرفت که هضم آن، برای مدبری همچون منوچهرخان بسی سنگین آمد.

صدراعظم تازه، حاج میرزا آقاسی، نیز موج منفی این احساس را به خوبی دریافت و ابتدا با تحمیل تکالیف مالی، قصد در مضیقه گذاردن او را کرد؛ پس بخشی از باقی مانده جریمه ننگین نامه ترکمانچای را به عهده او نهاد و بیش از ۲۹ هزار و ۸۴ تومان را

به واسطه کنت سیمونیچ، وزیر مختار روسیه، با نامه زیر به منوچهرخان معتمدالدوله حواله کرد:

«خدمت مقرب الخاقان، معتمدالدوله، عرض می‌شود که باز، بابت قسط اول کرور آخرین از وجه عهدنامه مبارکه! موازی ۲۳۷ و ۲۴ مثقال و یک نخود طلا باقی است. زحمت کشیده مبلغ ۲۹ هزار و ۸۴ تومان تومان و چهار هزار دینار، در وجه جناب جلالت و نبالت نصاب غراف سیمونیچ، وزیر مختار دولت بهیه روسیه، کارسازی نمایید که برات دیوان همایون، به جهت سند خرج شما صادر خواهد شد. تحریراً روز بیست و پنجم شهر جمادی الاولی سنه ۱۲۵۲» (سعادت نوری، بی تا: ۱۳۰).

با وجود اینکه این مبلغ پرداخت شد، حاجی میرزا آقاسی باز هم «متظر فرصت بود تا در موقع مقتضی، برای معتمدالدوله مایه بگیرد و او را از وزارت فارس معزول کند. اوایل سال ۱۲۵۲ق معتمدالدوله شرحی به محمدشاه نوشت و از محمدقلی خان ایل بیگی، برادر کوچک محمدعلی خان ایلخانی قشقای، شکایت کرد و او را به دزدی و شرارت متهم نمود. محمدقلی خان که بو برده بود معتمدالدوله در صدد دستگیری او می‌باشد [و از اختلاف منوچهرخان و حاجی هم آگاه بود] قبلاً از شیراز به تهران آمده، در اصطبل حاجی، بست نشسته بود. محمدشاه پس از وصول نامه معتمدالدوله از محمدعلی خان ایلخانی بازخواست کرد و او را مورد مؤاخذه قرار داد. ایلخانی در جواب، اظهار داشت که معتمدالدوله غرض ورزی نموده و گزارش خلاف واقع به عرض رسانیده. زیرا محمدقلی خان، مدتی است که به تهران آمده و به اصطبل صدراعظم پناه آورده است. حاجی هم اظهارات ایلخانی را تصدیق نمود و بالتیجه شاه به معتمدالدوله بسیار بیش از پیش بدگمان شد» (فسایی، ۱۳۶۷؛ به نقل از سعادت نوری، بی تا: ۱۳۲ تا ۱۳۳).

حاجی نیز به این تکالیف‌ها بسنده نکرد و نزد پادشاه

علیه او دمید که منوچهرخان به هر صورت و از هرکس، جمع مال و منال کرده و تمام امور را فدای آن کرده است. «پادشاه والاجاه بر حالش استحضار، حاصل فرموده... و معمدالدوله را به مراجعت تهران اشارت رفت... و او را عزل کرد» (هدایت، ۱۳۳۹: ۱۸۶/۱ و ۱۸۷؛ فسایی، ۱۳۶۷: ۱/۱ و ۷۷۲).

معمدالدوله ناچار به تهران رفت و در باغ معروف خود، مشغول استراحت شد. شاید در یکی از همین روزهای معزولی بود که حاسدان او، طراران عیار و چابک را وادار کردند شبانه به باغ او بزنند و در غفلت خواب، ماهرانه تمام مایملک و جواهرات و حتی لباس‌های او و اطرافیانش را بدزدند. فردای آن روز، فریزر (James Baillie Fraser) او و اطرافیانش را با قیافه‌های غیررسمی و عجیب، در باغ ملاقات کرد؛ در حالی که به جای خودباختگی، به خوش‌گذرانی و سورچرانی مشغول بودند (رک: فریزر، ۱۳۶۴: ۵۰۲ تا ۵۰۴).

اما چون در میان رجال قاجار، مدیریت و کفایت او شاخص بود، در اواخر سال ۱۲۵۲ ق/ ۱۸۳۶ م، در چمن فیروزکوه، به حضور محمدشاه رسید و «پیشکشی لایق، پیش گذرانیده، مورد عنایت گشت» (سپهر، ۱۳۵۳: ۴۴/۲).

به این ترتیب، یخ‌های مسائل شیراز آب شد؛ اما حضور دائم معمدالدوله در تهران نیز به صلاح و صواب صدراعظم نبود؛ از سوی دیگر، شاهزادگان قاجار توانایی رفع برخی از فتنه‌ها را نداشتند و از این رو، دیری نپایید او را به حکومت کرمانشاهان منصوب کردند.

نتیجه

چنانکه از اطلاعات گسسته‌ای که از تاریخ‌های عام، منابع محلی، سفرنامه‌ها و گزارش‌های کارگزاران

خارجی برمی‌آید، حکومت دوساله منوچهرخان معمدالدوله بر ایالت فارس و سپس ایالات مجاور، دوره حکومت ترور و وحشت و قساوتی مثال‌زدنی بود. برجی که او از تن زنده ایلاتی‌ها و عشایر فارس بنا کرد تا سال‌ها چنان رعب و وحشتی در دل اهل فارس نشانده که حتی سیاحان نیز آن را در سفرنامه‌های خود آورده‌اند.

علت این قساوت غیرانسانی، جدای از حساس بودن ایالت فارس و شورش‌خیزی آن، شاید در شخصیت بی‌رحم و مال‌اندوز معمدالدوله ریشه داشت؛ حتی می‌توان با ارجاع به رفتارشناسی روان‌شناسانه و باتوجه به خواجگی منوچهرخان، گونه‌ای خشم سرکوب‌شده و سپس عقده‌گشایانه را نیز در اعمال او دنبال کرد که البته این در حوزه تحلیل روانی یک شخصیت تاریخی قرار می‌گیرد.

جدای از اینها، از آنجا که ایالت فارس و مناطق هم‌جوار، به واسطه کشاورزی و تجارت، جزو اقلیم‌های ثروتمند محسوب می‌شدند، همواره طمع حکومتگران را برمی‌انگیختند. از قضا، حکومت مرکزی در تهران نیز ابتدا دست حاکمان این ایالت را باز می‌گذاشت تا با سیاست‌مداری زورمندانه، هر آنچه می‌توانند از سران ایالات و تاجران و غیره مال و مالیات بستانند؛ سپس در موقعیتی مناسب، در حکم ناجی مردم، آن حاکم را عزل می‌کردند و تمامی اموال او را مصادره می‌کردند و این‌گونه، با یک تیر دو نشان می‌زدند. نمونه بارز این رفتار را در باب منوچهرخان معمدالدوله می‌بینیم.

اینکه رساله‌ای که در باب ممدوحی معمدالدوله و ممدوحانش نگاشته شده، از ظلم‌وستم و اعمال غیرانسانی او در عهد حکومت ذکر چندانی نیاورده است، امری شگفت‌انگیز نیست؛ اما تشریح تاریکی‌های دوران حکمرانی او برعهده تاریخ‌شناس

خبره است تا نشان دهد چرا دوره‌ای تاریخی با این درجه از اهمیت، در تذکره‌ای که به طور کامل زندگی و اعمال منوچهرخان معتمدالدوله را توصیف می‌کند، چنین به‌اجمال برگزار شده است.

حکومت فارس به‌پاس خدمات معتمدالدوله، هنگام تحویل سلطنت از فتحعلی‌شاه به محمدشاه و همراهی او با شاه تازه بر تخت نشسته و سرکوب داعیان حکومت، به او بخشیده شد؛ اما دوران حکومت دوساله معتمدالدوله گرجی بر فارس حکومتی پر از تزویر بود که کم‌وکیف آن را می‌توان بسته‌گریخته از لابه‌لای اسناد بیرون کشید.

منابع از این دوره گزارش‌های دقیق و مبسوطی به دست نمی‌دهند و پژوهشگر مجبور است تکه‌های این پازل را یکی یکی از دل متون گوناگون گرد آورد و کنار هم بنشانند. پژوهشی از این دست می‌تواند بر تاریکی‌های ستمی که در عصر قاجار و به دست حکومتگران و عمال آنها بر قشرهای مختلف جوامع شهری و روستایی و ایلات و عشایر رفته است، پرتوی تازه افکند و مقاله حاضر تلاشی در این راستا بود.

پی‌نوشت

۱. روسیه در قبال عهدنامه ترکمانچای، حفظ سلطنت ایران را در اعقاب عباس میرزا ضمانت کرده بود. از این رو محمدشاه خود را وابسته به روس می‌دانست؛ البته انگلیس هم سی‌هزار تومان وام پرداخت کرد تا قائم‌مقام شاه و لشکر را به تهران ببرد.

۲. چهل هزار تومان از مسکوک، با اسبی به نام خجسته (فاضل مازندرانی، بی تا: ۹۲).

۳. البته شاهزاده علی‌قلی میرزا ابهر را به‌جای صاین قلعه، محل تلاقی آنها می‌داند. (اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۴۲۶ و ۴۲۷).

۴. البته برخی از مکاتبات محمدشاه خطاب به او،

مبین رابطه حسنه قبلی بین آن دو است).

۵. علی‌قلی میرزا این تاریخ را ۱۵ شعبان ۱۲۵۰ می‌داند (اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۴۳۰ و ۴۳۱).

۶. با فوجی از قزوین.

۷. سر هانری لنزی بی‌تون (sir Henry Lindsay Bethone) برای شناخت او رک: بامداد، ۱۳۵۷: ۱۶۲/۴.

۸. (مدایح، ص ۲۴؛ همچنین رک: ناسخ‌التواریخ: ۲۲۱/۲ به بعد و روضه‌الصفا: ۱۰/۱۵۶ تا ۱۵۸). فهرست قشون و صاحب‌منصبان خارجی و داخلی را که همراه معتمدالدوله بودند، رضاقلی‌خان هدایت از همه دقیق‌تر ذکر کرده است.

۹. منوچهرخان در اصل به‌جای آصف‌الدوله الله یارخان، دایی محمدشاه، آمد که قرار بود به فارس مأمور شود و زیرکی قائم‌مقام با یک تیر دو نشان را هدف قرار داد: هم مدبری همچون معتمدالدوله را به فارس فرستاد و خیالش راحت شد و هم دایی شاه را از چشم او انداخت که خیال صدارت به‌جای قائم‌مقام را از سر بیرون کند (رک: سپهر، ۱۳۵۳: ۲/۲۱۹ تا ۲۲۲).

۱۰. گویا علت این امر، بی‌خطری شاهزاده سیف‌الدوله برای محمدشاه بود (رک: مسجدی، ۱۳۸۵: ۷۹). هدایت نیز این آسودگی خاطر را نشان داده است: «کارگزاران دربار حضرت شهریار... از عراق، آسوده‌خاطر بودند» (هدایت، ۱۳۳۹: ۱۵۶/۱ و ۱۵۷؛ نیز رک: اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۴۳۲)؛ اما بنا به گفته یکی از منابع مهم قاجاری، او چندان هم با وضعیت پیش‌آمده سازگار نبود و پیشتر به جانب‌داری از رکن‌الدوله، به‌جای ولیعهد به نواحی بختیاری رفته بود. سپس نیز به پشیمانی او به اصفهان برگشت و وقتی علی‌شاه ظل‌السلطان دولت مستعجل خود را تشکیل داد، این شاهزاده مردد، تغییر رویه داد و او را پذیرفت؛ اما بلافاصله پس از سقوط

۱۸۴۱م آورده شده است.

۱۶. لایارد در حوادث سال‌ها بعد نیز تصویر معتمدالدوله را در حوادث بختیاری این چنین ترسیم می‌کند: «خانم‌هایی که شوهران یا پسران خود یا بعضی از افراد خوانده‌شان در دست معتمد گرفتار شده بودند، شب و روز گریه‌ووزاری می‌کردند؛ چراکه به‌خوبی از خصلت ستمگرانه معتمد آگاه بودند و تردید نداشتند که سرانجامی بدتر از مرگ، در انتظارشان خواهد بود» (لایارد، ۱۳۶۷: ۲۱۰). اوژن فلاندرن هم که سال‌ها بعد از برج‌های مخوف معتمد دیدار می‌کند، می‌گوید: «وقتی بدین برج داخل شدم، خرده‌های بسیار از جمجمه و پارچه‌های لباس یافتم. هرکس بدین محل پاگذارد و این وضعیت را ببیند، لرزان می‌شود... دو نفر رؤسایشان را فجیعانه تلف کردند. یکی را به دهانه توپ بسته، دیگری را دو نیمه کرده، هر نصفه را به دروازه‌ای آویزان کردند!» (فلاندرن، ۱۳۲۴: ۳۳۴).

کتابنامه

۱. اجلالی، فرزام، (۱۳۸۳)، بنیان حکومت قاجار - نظام سیاسی ایلی و دیوانسالاری مدرن، تهران: نی.
۲. اعتضادالسلطنه، علی‌قلی میرزا، (۱۳۷۰)، اکسیرالتواریخ، به اهتمام جمشید کیان‌فر، تهران: ویسمن.
۳. اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان، (۱۳۷۴)، چهل سال تاریخ ایران در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه؛ المآثر و الآثار، به کوشش ایرج افشار، با تعلیقات حسین محبوبی اردکانی، چ ۲، تهران: اساطیر.
۴. -----، (۱۳۴۶)، صدرالتواریخ، به کوشش محمد مشیری، تهران: وحید.
۵. بامداد، مهدی، (۱۳۵۷)، شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴، ج ۶، تهران: زوآر.

بی‌زحمت علی‌شاه و استقرار محمدشاه، باوجود نارضایتی، خطبه به نام او کرد. اما از دربار تهران، حکمی برای او نرسید و خسروخان گرجی را برای دستگیری و ارسال او به تهران، به اصفهان فرستادند (رک: رضاقلی میرزا، ۱۳۴۶: ۲۰ و ۲۱).

۱۱. این توطئه در برخی از منابع به تفصیل ذکر شده است؛ ازجمله (سپهر، ۱۳۵۳: ۲۲۹/۲). حتی تاریخ عضدی می‌نویسد: «شجاع‌السلطنه به برادرش توصیه کرد که چون منوچهرخان جهت مذاکره به شیراز آمد، وی را بکشد و لشکر بی‌سردار را پراکنده سازد. ولی حسینعلی میرزا، مرد این اقدامات تند نبود و سرانجام هر دو به دست معتمدالدوله افتادند» (عضدالدوله، ۲۵۳۵: ۱۹۱؛ نیز رک: حقایق‌نگار خورموجی، ۱۳۸۰: ۵۱۷ و ۵۱۸؛ همچنین رضاقلی میرزا، ۱۳۴۶: ۱۷۱).

۱۲. برای شناخت بیشتر از طوایف ممسنی در آن روزگار و به‌ویژه ولی‌خان (رک: گرمرودی، ۱۳۴۷: ۹۹۹ به بعد؛ همچنین رک: حبیبی، ۱۳۷۱: ۳۲۵ تا ۳۲۸). ولی‌خان کسی بود که پیش از این چون «یوسف‌خان گرجی، وزیر نواب نصرالله‌میرزا، در مجلسی سخنی زشت به او گفت، بی‌تأمل او را کشت!» (رک: فسایی، ۱۳۶۷: ۲۸۰).

۱۳. ازجمله: (فسایی، ۱۳۶۷: ۲۹۴) می‌گوید: «... دو نفر دو نفر، از خوف اسیری و ننگ بی‌سیرتی، گیسوها را با یکدیگر گره زده، از فراز قلعه گل که اقللاً پانصد ذرع بلندی داشت، خود را به زیر انداختند».

۱۴. فرزندان ولی‌خان به نام‌های باقرخان و هادی‌خان و برخی دیگر از معاریف قشقایی مانند محمدعلی‌خان قشقایی نیز جزو دستگیرشدگان بودند که در گزارش بهار نیست.

۱۵. البته کرزن این مسئله را زیر حوادث سال ۱۳۵۶ق/۱۸۴۰م می‌آورد؛ در حالی که در ج ۱/۵۹۳،

۶. بهار، میرزاحمدعلی مذهب، (۱۲۶۳ق)، تذکره مدایح‌المعتمدیه، نسخه خطی کتابخانه ملک تهران: ش ۴۳۱۵.
۷. حبیبی فهلیانی، حسن، (۱۳۷۱)، ممسنی در گذرگاه تاریخ، شیراز: نوید.
۸. حقایق‌نگار خورموجی، میرزاجعفر، (۱۳۸۰)، زهت‌الانخبار، تصحیح سیدعلی آل‌داوود، تهران: کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۹. -----، (۱۳۶۳)، حقایق الاخبار، به کوشش حسین خدیو جم، تهران: نی.
۱۰. دره‌هانیان، هاروتون، (۱۳۷۹)، تاریخ جلفای اصفهان، ترجمه لئون میناسیان و م.ع. موسوی فریدنی، اصفهان: زنده‌رود و نقش خورشید.
۱۱. دوبد، بارون، (۱۳۷۱)، سفرنامه لرستان و خوزستان، ترجمه محمدحسین آریا، تهران: علمی و فرهنگی.
۱۲. رضاقلی میرزا نوه فتحعلی‌شاه، (۱۳۴۶)، سفرنامه، به کوشش اصغر فرمانروایی قاجار، تهران: دانشگاه تهران.
۱۳. سپهر، میرمحمدتقی‌خان، (۱۳۵۳)، ناسخ‌التواریخ (سلاطین قاجاریه)، تصحیح محمدباقر بهبودی، تهران: اسلامیة.
۱۴. سعادت نوری، حسین، (بی‌تا)، زندگی حاج میرزا آقاسی، تهران: وحید.
۱۵. سلماسی‌زاده، محمد، (۱۳۹۴)، کتاب‌شناسی توصیفی سفرنامه‌های عصر قاجار. تبریز: دانشگاه تبریز.
۱۶. شهشهانی، سهیلا، (۱۳۶۶)، چهار فصل آفتاب، تهران: توس.
۱۷. عضدالدوله، سلطان‌احمد میرزا قاجار، (۲۵۳۵)، تاریخ عضدی، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران: بابک.
۱۸. فاضل مازندرانی، اسدالله، (بی‌تا)، ظهورالحق، بی‌جا: بی‌نا.
۱۹. فراهانی، میرزاحسین، (۱۳۴۲)، سفرنامه میرزاحسین فراهانی، به اهتمام حافظ فرمانفرنیان، تهران: دانشگاه تهران.
۲۰. فریزر، جمیزبیلی، (۱۳۶۴)، سفرنامه فریزر، ترجمه منوچهر امیری، تهران: توس.
۲۱. فسایی، محمدحسن میرزا، (۱۳۶۷)، فارس‌نامه ناصری، تصحیح منصور رستگار فسایی، تهران: امیرکبیر.
۲۲. فلان‌دن، اوژن، (۱۳۲۴)، سفرنامه فلان‌دن، ترجمه حسین نورصادقی، چ ۲، اصفهان: روزنامه نقش جهان.
۲۳. کاووسی عراقی، محمدحسن، (۱۳۸۲)، فهرست اسناد مکمل قاجاریه، تهران: مرکز اسناد وزارت خارجه.
۲۴. کرزن، جرج، (۱۳۶۲)، ایران و قضیه ایران، ترجمه غ. وحید مازندرانی، چ ۲، تهران: علمی و فرهنگی.
۲۵. گرمرودی، میرزافتاح‌خان، (۱۳۴۷)، سفرنامه چهار فصل (به اروپا)، به کوشش فتح‌الدین فتاحی، بی‌نا: بی‌جا.
۲۶. گلچین معانی، احمد، (۱۳۶۳)، تاریخ تذکره‌های فارسی، چ ۲، تهران: کتابخانه سنائی.
۲۷. لایارد، سراوستن هنری، (۱۳۶۷)، سفرنامه لایارد، ترجمه مهرباب امیری، تهران: وحید.
۲۸. نفیسی، سعید، (۱۳۷۲)، تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر، چ ۲، چ ۹، تهران: بنیاد.
۲۹. هدایت، رضاقلی‌خان، (۱۳۳۹)، روضه‌الصفا، ج ۱۰، تهران: خیام.
۳۰. نصیری، محمدرضا، (۱۳۶۸)، اسناد و مکاتبات تاریخی ایران قاجاریه، چ ۲، تهران: کیهان.